

Yhteiskunta ei ole; se tapahtuu

Kauko Pietilä

Abstrakti

Koronaepidemia ajankohtaisti klassisen sosiologisen ajatuksen: yhteiskunta on ihmisten kanssakäymistä. Kun kanssakäymistä korona-aikana rajoitettiin, julkisuudessa puhuttiin yhteiskunnan sulkemisesta; kun rajoituksia purettiin, ilmaisu oli yhteiskunnan avaaminen. Sosiologian klassikoista Georg Simmelin lähtökohtana oli ajatus yhteiskunnasta kanssakäymisenä. Hänen vuorovaikutuksen käsitteensä ongelma kuitenkin on, kuinka edetä vuorovaikutuksesta yhteiskuntaan ja nähdä yhteiskunta tapahtuvana. Simmelin sosiologialle se ei saumatta onnistunutkaan: tutkimuskohde jakautui yhtäältä vuorovaikutusten, toisaalta esineistyneiden muodostumien yhteiskunniksi. Kahtiajaon yli on yritetty eri tavoin. Esimerkkinä tarkastelen Olli Pyyhtisen tulkintaa, joka korvaa Simmelin elottomat esinemuodot Bruno Latourin toimivilla. Niiden sosiaalinen on esineisyydestä huolimatta vuorovaikutuksessa tapahtuvaa. Esineisyyden vuoksi sosiologiasta jää kuitenkin pois Simmelin yhteiskunta sanan varsinaisessa mielessä: ihmisten välinen vuorovaikutus. Rahajärjestelmä esimerkkinä osoitan, että vaihtamalla välittömästä vuorovaikutuksesta välilliseen ja toimitettuun, esineistymisestä aiheutuvia ongelmia voi välttää ja nähdä yhteiskunnan järjestelmä vuorovaikutuksessa tapahtuvana.

ASIASANAT: esineistyminen, rahajärjestelmä, Simmel, vuorovaikutus, yhteiskunta

Johdanto

Sosiologialla on luultavasti aina ollut identiteettivaikeuksia; se on ollut ymmällään siitä, mitä se tutkii. Perinteisesti ala on pitänyt itseään *yhteiskuntaa* tutkivana tieteenä: jos sosiologialla on ollut jokin keskuskäsite, se on ollut yhteiskunnan käsite (Tenbruck 1981, 335; Urry 2000, 5). Mutta siinä vaikeus onkin; useampikin maineikas sosiologi on aprikoinut samaa kuin Hans Joas: "Sosiologia, sanotaan, on tiede yhteiskunnasta – mutta mikä on yhteiskunta?" (Joas 1989, 179). Hahmoltaan epäselvälle sosiologialle on haluttu

osoittaa "eräänlainen residuaalistasus yhteiskuntatieteiden joukossa" (Steuer 2003, 74). Jos se ei halua tyytyä siihen, mikä neuvoksi?

Luulen, että sosiologi Arto Noron ohjeesta kannattaa ottaa vaarin. Kysymykseen, mitä sosiologian pitäisi tutkia, hän vastasi: yhteiskuntaa, ja tarkoitti "teoreettista tutkimusta, kritiikkiä ja keskustelua nykysosiologialle adekvaatin yhteiskunnan käsitteen kehittämiseksi" (Noro 2002, 58). Neuvoa noudattaen tekstini ensimmäinen osa esittää lähtökohdan: Georg Simmelin idean

vuorovaikutuksessa tapahtuvasta yhteiskunnasta ja ideaan liittyvän ongelman, että edettäessä pienistä muodostumista suuriin yhteiskuntiin vuorovaikutus pyrkii samalla jähmettymään esineiksi muodoiksi. Tämän jälkeen käsittelen Olli Pyyhtisen Simmel-tulkintaa, joka yrittää väistää Simmelin ongelman korvaamalla tämän elottoman esineisyyden Bruno Latourin elollisella, mutta siitä huolimatta toistaa Simmelin asetelman. Kolmannen osan teema tulee Simmelin rahan filosofiasta – raha, jota ja jonka teorioita erittelemällä näytän, kuinka Simmelin yhteiskuntakäsitteestä kiinni pitäen sen ongelmat voi ylittää. Neljännessä osassa käsittelen rahajärjestelmää, erityisesti keskuspankkia. Niitä erittelen esimerkkinä siitä, mitä käytännöllistä Simmelin lavennetusta yhteiskuntakäsitteestä voi seurata. Viimeisessä osassa esitän, että artikkelissa kaavailun sosiologian voi laajentaa koskemaan rahajärjestelmän ohella muitakin järjestelmiä ja instituutioita.

Korona-ajan ja Simmelin yhteiskunnat

Koronaepidemian aikana julkisuudessa on esiintynyt kielellisiä ilmauksia, joiden luulisi herättäneen sosiologeissa vähintäänkin lievää kiinnostusta. Tarkoitan seuraavia ja vastaavia (korostukset minun):

Vanhanen: Lisäelvytyspäätöksiä ei tehdä – ”Meillä ei ole varaa *sulkea yhteiskuntaa*”. (Iltalehti 11.8.2020.)

Liittokansleri Angela Merkel on painottanut, ettei hän halua *sulkea yhteiskuntaa* samoin kuin keväällä. (Yle-uutiset 14.10.2020.)

Asiantuntijalääkärit ymmärtävät hallituksen päätöstä *avata yhteiskuntaa*. (Yle-uutiset 7.5.2020.)

Suur-Savon Heikki Hämäläinen haluaisi jo *avata yhteiskuntaa*. (Länsi-Savo 22.2.2021.)

Puhe yhteiskunnan sulkemisesta ja avaamisesta saattaisi kiinnostaa sosiologeja kahdessakin suhteessa. Ensinnäkin kontekstina on uusliberaali nykyaika, jolle on ominaista ”yhteiskuntaan liittyvän käsitteistön ja sanaston kritiikki ja välttely” (Löppönen 2017, 107, 198). Toiseksi siinä esiintyy yhteiskunnaksi kutsutusta käsitys, joka ei ole aivan tavallinen eikä luultavasti juuri tietoinenkaan. Keskityn tässä artikkelissa jälkimmäiseen aspektiin.

Yhteiskunnan sulkemisella esimerkkien Vanhanen ja Merkel tarkoittivat ihmisten välisen vuorovaikutuksen rajoittamista, avaamisella puolestaan kanssakäymisen sallimista. Kun näin ymmärretty yhteiskunta suljetaan, vuorovaikutus ihmisten kesken lakkaa, eikä toimivaa yhteiskuntaa ole. Se ei ole käynnissä, se on pysäytetty. Suljettu. Korona-ajan julkisessa jokapäiväispuheessa yhteiskunta tuli tarkoittamaan painokkaasti – vaikkei yksinomaan – vuorovaikutusta, ihmisten välistä kanssakäymistä.

Epidemiakauden spontaanilla ajatuksella on sosiologinen edeltäjä. Georg Simmel kirjoitti *Soziologie*-teoksensa alkajaisiksi lähtevänsä ”laajimmasta, määrittelykiistoja mahdollisimman pitkälle välttävästä yhteiskunnan ideasta, nimittäin siitä, että yhteiskunta on olemassa siellä, missä useat yksilöt ryhtyvät vuorovaikutukseen” (Simmel 1908, 5). Määritelmä vastasi hänen sosiologian erityistiedettä etsivään kysymykseensä: ”[M]ikä yhteiskunnassa todella on ’yhteiskunta’” (mt., 12). Simmel itse otti määritelmän vakavasti ja kirjaimellisesti. Yhteiskunnassa yhteiskuntaa ovat ihmisten ”yhdessä ja toisiaan varten” olemisen erityiset muodot, ”jotka kuuluvat vuorovaikutuksen yleisen käsitteen alaan” (mt., 6). Vaikka ei ”ole olemassa vuorovaikutusta yleensä, vaan on sen erityisiä lajeja”, niin niiden ”ilmaantuessa ilmaantuu juuri yhteiskunta”; ne ”eivät ole sen enempää sen syy kuin seurauskaan, vaan [...] ovat välittömästi jo se itse” (mt., 11). Yhteys on käsitteellinen, ei kausaalinen: vuorovaikutuksen erityiset lajit

”eivät *edellä* yhteiskunnallistumista, vaan ne ovat yhteiskunnallistumista” (Toiviainen 1973, 264). Niissä – tarkennetusti välittömissä vuorovaikutuksissa – on nähty klassisen porvarillisen sosiologian ”pysyvä rationaalinen ydin” (Noro 1976, 157).

Simmelin perusmääritelmässä on kuitenkin ongelmansa, erityisesti jos yhteiskunnalla tarkoitetaan välittömiä vuorovaikutuksia. Siihen määritelmä houkuttaa; Simmel puhuu vuorovaikutukseen ryhtyneistä yksilöistä. Hankaluus on nähdä siinä samalla yhteiskunta. Vuorovaikutuksilla, vallankin välittömillä, tarkoitetaan yleensä mittasuhteiltaan pieniä ihmisten keskinäisyyksiä; yhteiskunnilla puolestaan instituutioiden laajuisia muodostumia ja niiden kokonaisuuksia. Kuinka on mahdollista käsitteellistä jälkimmäiset, suuret kokonaisuudet, vuorovaikutuksina? Simmel ei välttynyt itsekkään ongelmilta, mikä näkyy hänen suuntaratkaisustaan sekä sosiologiassa että rahan filosofiassa (Simmel 1908; 1989 [1900]).

Tiivistäen ratkaisu on seuraava: Simmelin sosiologia on yhteiskuntaa tutkiva tiede. Yhteiskunta on, kun on vuorovaikutus, jossa ihmiset ovat keskenään ja toisilleen. Yhteiskunnallisen ”muotokehityksen lähtökohdaksi voimme ajatella vain vuorovaikutuksen henkilöstä henkilöön” (Simmel 1989 [1900], 208). Vuorovaikutuksen perusmalli löytyy taloudesta: Simmelin mukaan vuorovaikutus on aina vaihtoa (*Tausch*; mt., 59). Talous ja sen myötä raha ovat vuorovaikutusta, nimittäin ”vaihdon erityisessä mielessä” (mt., 61). Voi kuitenkin olla vaikea käsitteellistää raha henkilöiden vuorovaikutukseksi. Niin ei tarvitse tehdä, sillä ”kehitys korvaa tämän vuorovaikutteisten voimien välittömyyden luomalla korkeampia ylipersonallisia muodostumia, jotka syntyvät juuri mainittujen voimien eriytyneiksi kantajiksi ja johdattavat kauttaan ja välittävät yksilöiden keskinäiset suhteet” (mt., 208–209). Silti kehittyneissä tilanteissa ”esineet/asiat (*Dinge*) eivät lopultakaan ole näiden prosessien toteuttajia,

vaan ihmiset ovat, ja esineiden ja asioiden väliset suhteet ovat näistä asioista puhuttaessa toki ihmisten välisiä suhteita” (mt., 211). Tässä Simmel on kuin tienhaarassa. Hänen yhteiskuntateorian sa on edennyt vuorovaikutuksista ihmisten suhteita välittäviin korkeampiin ylipersonallisiin muodostumiin. Samalla on selvä, että näiden muodostumien toimittajat ovat ihmisiä ja niiden välittämät suhteet ovat ihmisten välisiä suhteita. Mutta suhteet ovat suhteita; sanastosta on pudonnut pois vuorovaikutus. Ja tämä on Simmelin suuntaratkaisun kannalta oireellista. Dynaaminen vuorovaikutus, tapahtuminen, korvautuu suhteiden ja muodostumien staattisuudella, ja yhteiskunta esineistyy: ”Mitä vaihto yksilöiden kesken on toimintana, sitä raha on konkreettiseksi tullessa, sellaisenaan pysyvässä, ikään kuin jähmettyneessä muodossa, siis samassa mielessä kuin hallitus on ryhmäjäsenten vastavuoroisen järjestyksessä pysymisen, pyhä esine tai liitonarkku heidän keskinäisen vetovoimansa, sotilassääty heidän itsepuolustuksensa edustaja” (mt., 211).

Simmel lähti sosiologiassaan ajatuksesta, että yhteiskunta on, kun ihmisten välillä on vuorovaikutus. Hänen viedessään ajatusta eteenpäin vuorovaikutus ja ajatus vuorovaikutusten yhteiskunnasta syrjäytyivät teoriasta. Vuorovaikutuksen tilalle tuli, kuin järjestelmäteoriaa ennakoiden, kokonaisuutta edustavia ja ylläpitäviä, siinä funktioita toteuttavia korkeampia ylipersonallisia muodostumia – sellaisia kuin raha, hallitus, rituaalin pyhä esine ja liitonarkku, sotilassääty. Yhteiskunnan ymmärtämisen tapa muuttui Simmelin ajattelussa; tapahtumisen asemesta hän näki sen rakenteiksi jähmettyneenä kokonaisuutena. Se ei enää ole yhteiskunta, jonka prinssiippinä on vuorovaikutus. Sen periaatteena on järjestelmä.

Vuorovaikutuksissa tapahtuvan yhteiskunnan ajatus ei kuitenkaan jäänyt historiaan; se on nykypäivää paitsi korona-ajan yhteiskunnan sulkijoilla ja

avaajilla myös osassa nykysosiologiaa – ongelmien kaikkineen. Yhteiskunnan ymmärtämisen tapa muuttui Simmelin ajattelussa; tapahtumisen asemesta hän näki sen rakenteiksi jähmettyneenä kokonaisuutena. Jos yhteiskunta – tai, kuten nyt mieluummin sanotaan, sosiaalinen – on yhtä kuin tapahtuminen (*Geschehen*),

silloin se määritelmän mukaan tapahtuu ennen kuin se on.¹ Sosiaalisten muodostumien tutkimuksen kannalta tämä merkitsee, että jo objektivoitujen, vakautettujen ja kiteytettyjen entiteettien tutkimisen asemesta Simmel kehottaa meitä ajattelemaan niiden tapahtumista... (Pyyhtinen 2010, 72).

Pyyhtisen teksti jatkaa suuntaa hiukan muuttaen: "... se on, tutkimaan juuri niiden muotoutumisen ja objektivoitumisen prosesseja". Niin Simmel menetteli Rahan filosofian ensimmäisessä, analyttisessä pääosassa: sen teema on "rahan historiallinen ilmiö" (Simmel 1989 [1900], 10) eli rahan ulkoisen instituution muotoutumisen prosessi. Seuraus on tietty kaksinaisuus, joka jatkaa edellä esille tullutta. Siten rahan filosofian toinen, synteettinen osa puhuu rahan "vaikutuksista sisäiseen maailmaan" (mt., 10). Simmel kirjoitti siinä yksilön vapaudesta ja elämän tyylistä järjestelmäksi objektivoituneen rahan oloissa, ei niinkään ihmisten vuorovaikutuksista ja keskinäisyyksistä. Vuorovaikutukset ja muodostumat lankeavat erilleen. Simmel sanoi jyrkästi: "Yhteiskunnan käsite kattaa kaksi tieteellisessä toiminnassa tiukasti toisistaan erotettavaa merkitystä" (Simmel 1908, 10), yhtäältä rahajärjestelmän kaltaiset makroskooppiset muodostumat, toisaalta vuorovaikutuksen mikroskopian. Edellisten tutkimus lankeaa yleisen, jälkimmäisen puhtaan eli muodollisen sosiolo-

gian tehtäväksi (Simmel 1984 [1917], 20–21, 26–27). Sosiologia hajoaa oikeastaan kahdeksi eri tieteeneksi, joista jälkimmäisen, puhtaan sosiologian tehtävän Simmel määritteli näin: "Jos voidaan sanoa" – ja hänhän sanoi – "että yhteiskunta on yksilöiden keskinäistä vuorovaikutusta, niin yhteiskuntatieteen tehtävä on kuvata tämän vuorovaikutuksen muotoja – kun 'yhteiskunta' otetaan ahtaimmassa ja varsinaisimmassa merkityksessään" (mt., 27). Ajatus on siis joissakin suhteissa ongelmallinen: se antaa ymmärtää, että varsinaisimmaksi yhteiskunnaksi katsottava vuorovaikutus on välitöntä yksilöiden välistä, mistä seuraa, että suuret objektivoituneet muodostumat jäävät sosiologian ytimen ulkopuolelle; perusteluna on, että "laveasti ymmärretty yhteiskuntatiede" on eriytynyt ja jättänyt sosiologialle ahtaassa mielessä vain "niiden abstrahoitujen muotojen tarkastelun, jotka eivät niinkään aiheuta yhteiskunnallistumista kuin pikemmin ovat yhteiskunnallistumista" (Simmel 1908, 11). Ajatus suuntaa sosiologian kuvaamaan vuorovaikutuksen muotoja, ei vuorovaikutusta eli yhteiskuntaa itseään tapahtumisena.

Ongelmien taustana on nähdäkseni Simmelin sosiologian esineistävä puoli, vuorovaikutuksen jähmettäminen objektiivisiksi muodoiksi. Kriittinen reseptio on kohdistanut esineistämiseen huomiota ja koettanut päästä sen yli eri tavoin. Tarkastelen näistä ensiksi Olli Pyyhtisen Simmel-tulkintaa (2010), sen jälkeen esittelen omaan kehittämääni (Pietilä 2011) perustuvan ehdotuksen.

Simmelin elottomista esineistä Latourin toimiviin

Pyyhtisen tulkinta lähtee samasta, mistä Simmelinkin: yhteiskunta viittaa todellisuuteen, mutta ei itsenäiseen entiteettiin, vaan vastavuoroisiin vaikutuksiin (Pyyhtinen 2010, 71). Vastavuoroisten vaikutusten todellisuus, sosiaalinen, on tapahtumista. Toisaalta se on Simmelille objektivoituja, vakautuneita ja kiteytyneitä muodostumia (mt.,

1 Simmelin perusmääritelmän voi lukea niin, että yhteiskunta ei oikeastaan koskaan vain *ole*. Se on tapahtumisessaan. Jos se ei tapahdu, sitä ei ole. Jos vuorovaikutus lakkaa, yhteiskunta lakkaa – alkaakseen uudestaan, kun vuorovaikutus viriää.

72), joissa ”vuorovaikutuksen voimat ovat jo irtautuneet välittömistä kantajistaan” (Simmel 1908, 18). Kahtiajaon vuoksi ajatus sosiaalisesta vastavuoroisten vaikutusten tapahtumisena ei saa saumatta paikkaa Simmelin sosiologiassa (Pyyhtinen 2010, 73) eikä jää sen ainoaksi rakenneperiaatteeksi. Tapahtumisen rinnalla on aina tämä toinen: dynaamisen tapahtumisen sosiaalinen objektivoituneena instituutioiksi kuten kieleksi, ajatusmuodoiksi, moraaliksi, uskonnoksi, perheeksi, laiksi, rahaksi, kansaksi, valtioksi ja niin edelleen (mt., 79). Tapahtumisen rinnalla Simmelin sosiologian toinen johtolanka on esineistyminen, ”yksilöiden välisen vastavuoroisuuden sykkeen objektivoituminen suhteellisen vakaiksi muodostumiksi” (mt.). Tapahtumisen ideassa elämä ja muoto ovat ykseys, esineistymisessä ykseys on purkautunut ja jäljelle jäänyt sosiaalinen autonomisena muotona (mt., 83). Mutta kun autonomiset muodot eivät säily ilman niillä pitävää yksilöiden kanssakäymistä (mt., 87), ne tulisi ottaa esineen asemesta niiden tulemisen tapahtumisena (mt., 88). Niin on kuitenkin helpompi sanoa kuin ajatella, sillä tulemisensa tapahtumisessa muotojen tendenssi on irtautua ja itsenäistyä tekijöistään – tapahtumisen tulokset pyrkivät noudattamaan omia lakejaan (mt., 81). Simmelin ajatuksen mukaan:

Niin pian kuin teoksemme on, sillä ei ole vain objektiivista olemassaoloa ja omaelämää (*Eigenleben*), [...] vaan se sisältää tässä itseolemisessa – kuin objektiivisen hengen suosiosta – vahvuuksia ja heikkouksia, osia ja merkittävyksiä, joihin olemme aivan syyttömiä ja jotka usein yllättävät meidät itsemme. (Simmel 1996 [1911], 407.)

Sen asemesta, että muodot palvelisivat elämää, ne yllättävät: elämä joutuukin palvelemaan niitä (Pyyhtinen 2010, 81). Ne yllättävät, koska ne eivät olleet tapahtumisen mieli ja tarkoitus. Muotojen itsenäistymisen prosessi jää kuitenkin epämääräiseksi; Simmel tyytyi toteamaan, että

materiaalia muokkaavat voimat ja pyrinnot irtautuvat [...] omalaatuisella tavalla siitä elämää palvelevasta suhteesta, joka nosti ne alun perin esiin ja otti käyttöönsä. Tietyt voimat itsenäistyvät [ja] ovat nyt olemassa tietyissä mielessä vapaasti itsessään, oman itsensä vuoksi. (Simmel 1984 [1917], 49–50.)

Tämä antaa Pyyhtiselle kritiikin aiheen: Simmel ottaa objektivoitumisen, vastavuoroisten vaikutusten jäykistymisen ylyksilöllisiksi muodostumiksi ”liian itsestään selvänä: se tapahtuu kuin itsestään” (Pyyhtinen 2010, 170). Niin vain pääsee käymään, tahattomasti. Seuraus on, että muotokehitys, ”joka vakauttaa ja hidastaa historiaamme, osoittautuu lopulta ahdistavaksi” (mt.). Siten muotokehitys osoittaa yksilölle tälle kuuluvan paikan, mutta nousee samalla hänen herrakseen ja muuntuu helposti antiliberaaleiksi taipumuksiksi (Simmel 1984 [1917], 96).

Ne kaksi yhteiskunnan käsitteen merkitystä, jotka Simmel erotti tiukasti toisistaan, ovat Pyyhtisen tulkinnassa sosiaalinen yhtäältä yhdessäolona (*being-with*), toisaalta itse itsensä ylläpitävänä muotona (Pyyhtinen 2010, 107). Tavoite on ylittää kahtiajako (mt., 128–132) ja perustaa sosiologia kokonaan tapahtumisen ideaan. Siinä tarkoituksessa Pyyhtinen terästä Simmeliä Bruno Latourin ajatuksilla ja tarkastelee autonomisia muotoja esineistyminä, jotka ”ovat tiiviisti kietoutuneet sosiaalisiin suhteisiin”, ”kiertävät joukossamme ja osallistuvat elämäämme” (mt., 110). Simmelilläkin oli silmää sosiaalisen esineisyydelle; edellä tulivat esiin raha, pyhä esine ja liitonarkku. Lisää löytyy: vihkisormus, kirje ja virkapuku saavat merkityksen ”vain niistä ihmisten ja ihmisryhmien välisistä suhteista, jotka ovat niihin kiteytyneet” (Simmel 1989 [1900], 136). Silti Simmeliä täytyy täydentää, koska tämä näki vain sen, mitä objektit *edustavat* ja *ilmaisevat*, ei sitä, mitä ne *tekevät* (Pyyhtinen 2010, 120).

Näkemistapansa vuoksi Simmel ei saanut yhteiskunnan mahdollisuutta tutkivassa ekskursissa

(Simmel 1908, 27–45) esittämäänsä kaksinaisuutta dynaamiseksi siten kuin yhteiskunnan ymmärtäminen tapahtumiseksi edellyttää. Simmelin dualismissa ”yksilö on yhteiskunnan sisältämä ja samalla sen vastapari, sen organismin jäsen ja samalla itse suljettu orgaaninen kokonaisuus, olemassa sitä varten ja olemassa itselleen” (mt., 40). Koska dualismi on sisäisesti ristiriitainen, sosiologi saattaa kysyä itseltään, kuinka sen osat voivat olla voimassa samanaikaisesti, ja ottaa tehtäväkseen kaksinaisuuden ylittämisen. Simmelin ratkaisu on ammattikutsumus, *Beruf*, jossa ihminen löytää yksilöllisyytensä vastaavan paikan muodostumien rakenteessa (mt., 44–45). Ratkaisu jää näennäiseksi, sillä se palauttaa asian takaisin lähtökohtaan: yksilö, itselleen orgaaninen kokonaisuus, on taas yhteiskuntarakeenteen sisältämä (mutta ei enää vastapari löydettyään itseystään vastaavan tehtävän ja sovittauduttuaan rakenteeseen). Simmel olisi voinut vastata kysymykseen yhteiskunnan mahdollisuudesta – kuten *Soziologie*-teoksen ensimmäisessä luvussa *Das Problem der Soziologie* (mt., 1–27) – aivan yksinkertaisesti: yhteiskunnan edellytys on vuorovaikutus. Hänen vuorovaikutuksen käsitteensä kattaa kuitenkin vain pienipiirteiset kasvokkaistilanteet. Suuren mittakaavan asetelmissa vuorovaikutuksen tilalla on – kuten suuren sosiologian ekskurssissa *Wie ist Gesellschaft möglich?* (mt., 27–45) – järjestelmä vastaan yksilö -näkökulma. Ensimmäisen luvun ja ekskurssin välissä on se käsitteellinen katkos, jonka yli koetan päästä osoittamalla seuraavassa luvussa, että myös suurimuotoisia asetelmia voi tutkia Simmelin itsensä esittämällä aineksilla lavennetun vuorovaikutuksen idean pohjalta. Esimerkkini on raha, jonka mittakaavaa osoittaa, että sen piiriin kuuluvat käytännössä kaikki.

Latourin ajatus sosiaalisista muodoista on toinen kuin Simmelin: esineistymät, jotka ovat irtautuneet välittömistä kantajistaan, eivät ole vain (elottomia) esineitä; ne ovat itsenäisesti toimivia ja niiden kanssa voi olla vuorovaikutuksessa. Tällä

ajatuksella Pyyhtisen on tarkoitus päästä Simmelin dualismin yli: ”sikäli kuin objektit toimivat autonomisesti, ne voivat mahdollistaa, sallia ja valtuuttaa meidät tekemään asioita” (Pyyhtinen 2010, 129). Simmeliä täydentää idea, että sosiaalinen tarvitsee esineiden tukea. Niinpä artefaktit, tavarat, arkkitehtuuri, työkalut, tekstit, infrastruktuuri ja raha vakauttavat sosiaalista. Tuen ja vakauden lisäksi artefakteilla itsellään on ”kyky konstruoida, sananmukaisesti eikä metaforisesti, sosiaalinen järjestys” (mt., 171). Kykynsä avulla ”raha kirjaimellisesti tekee asioita”; Latourin sosiologiassa ”asiat/esineet ovat tuottavia ja agenttiivisia” (mt.). Latour ja Pyyhtinen ylittävät Simmelin dualismin elollistamalla siinä jähmettyneet asiat ja esineet, antamalla niille itsenäisen toiminnan kyky. Näin sosiaaliset muodot on tarkoitus palauttaa ylikysilöllisestä asemastaan samalle tasolle ja vuorovaikutukseen elämän plasmasta ammentavien (mt., 174–176) ihmisten kanssa – siihen liikkeeseen, jota yhteiskunta tapahtumisena edellyttää. Silti Pyyhtisen ratkaisu jää näennäiseksi, kuten Simmelillä. Yhtäältä asetelman perustana on yksilön näkökulma; Pyyhtisen tutkielman lähes viimeiset rivit toteavat:

[V]aikka yksilö aina kytkeytyy sosiaaliin suhteisiin, äärellisenä ja toistamattomana oliona hän myös vetäytyy sosiaalisesta ja on sille vieras. Ja juuri tästä yksilön kaikkiin suhteisiin tyhjentyvätömästä plasmapuolesta sosiaalinen on kaksinaismuodossaan riippuvainen. (Pyyhtinen 2010, 176.)

Toisaalta esineinen pysyy esineisenä: ”Esineet, kvasiobjektit ja liitteet ovat sosiaalimaailman todellinen keskus, ei edustaja, henkilö, jäsen tai osallinen” (Latour 2005, 238). Latourin toimijaverkkoteoria yrittää vapauttaa sosiologian yhteiskunnan käsitteestä ja sosiaalisen sidoksesta ihmisiin. Se kehottaa kohtelemaan ihmisiä esineinä, reifioimaan heidät ”niin pitkälle kuin mahdollista” (Latour 2005, 255–256); se on ”objektisuuntautunutta sosiologiaa objektisuuntautu-

neille ihmisille” (mt., 74). Objektisuuntautunut toimijaverkkoteoria on innostanut viimeaikaista sosiologiaa. Käsitys aktiivisista esineistä toistui eri variaatioin kirjoituksesta toiseen *Sociologia*-lehden numerossa, jonka teemana oli sosiologinen materiaalioppi:

Latourin toimijaverkostoteorian hyödyntäminen tarkoittaa [...], että analyysissa esineille ja materiaalille annetaan aktiivinen ja vuorovaikutteinen rooli. (Kuusela 2013, 272.)

[Toimijaverkkoteoria] pyrkii välttämään inhimillisten toimijoiden etuoikeuttamista ottamalla huomioon myös aineellisten tekijöiden toimijuuden. (Arminen 2013, 293).

[P]erunalastu osoittaa voimansa toimijana. [Tosin tiettyä heikkoutta ilmaisten] vasta herkkusuun edessä, ei yksinään. (Parvén 2013, 299).

[Hekkulamppu tai hakukone ei ole vain] kohde vaan myös suhteellisen omatoiminen aktantti, jolla on [...] kyky saada aikaan muutoksia toimintaympäristössään. (Venäläinen 2013, 258).

[Koska esineet] eivät ole pelkkiä passiivisia toimintamme kohteita, vaan niillä on aktiivisia ja tuotavia vaikutuksia, [niihin kohdistuu myös eettisiä vaatimuksia]. Vastuu tutkimustuloksesta ei olekaan yksin tutkijoilla vaan myös tutkimuskohteella. (Pyyhtinen 2013, 225, 232)

Lainaamalla yllä esitetyllä tavalla tarkoitukseni on sanoa ja dokumentoida, että en pidä Pyyhtisen Simmel-Latour -kehitysmäärittelyä sosiologisesti tyydyttävänä. Yksi epätydyttävä piirre on esineiden elollistaminen. Asian tämä puoli ei ole erityisen hankala, koska elollistamispuhetta voi lukea metaforisena esittäjien kirjaimellisuusvaikutteista huolimatta. Vaikeampi ongelma on, että huomattava osa yhteiskunnasta – asiat, joissa Simmel näki vuorovaikutuksen voimien (val-

tioiden ja ammattiyhdistysten, pappiskuntien ja perhemuotojen, talousjärjestysten ja sotaväkien, kiltojen ja seurakuntien, luokkien ja teollisten työnjakojen; Simmel 1908, 18) irtautuneen kanta-jistaan ja kiteytyneen – putoaa sosiologian agendalta. Vaikein ongelma on – jos sosiologian koettaa asettaa Simmelin lähtökohtamäärittelyn pohjalle – että jää pois se, mikä Simmelille oli yhteiskunta sanan varsinaisessa mielessä: ihmisten vuorovaikutus. Sehän jäi Simmeliltä itseltäänkin pois rahan filosofian (Simmel 1989 [1900]) kompositiossa, jossa analyttistä, vuorovaikutuksista lähtevää ja ylipersonallisiin muodostumiin päätyvää osaa seuraa synteettinen, ”sisäiseen maailmaan”, yksilön vapauteen ja rahanvaraiseen elämäntyyliin, ei ihmisten keskinäisyyksiin keskittyvä osa. Ongelma on sitä Noron subjektin postmoderniksi kutsumaa, jossa ”minä-esine-suhteet korostuvat minä-sinä-suhteisiin [...] nähden” (Noro 1993, 143–144).

Oma ehdotukseni on pitää itsepintaisemmin kiinni Simmelin sosiologian perusmäärittelmästä ja sen siitä lukutavasta, että yhteiskunta tapahtuu ihmisten vuorovaikutuksessa. Itsepintaisuuden voi tukea Simmelin puhtaan sosiologian ytimeen ja sen esimerkkiin yhteiskunnallistumisesta, jossa toiminnalla ei ole muuta tarkoitusta kuin vuorovaikutus itse: seurallinen kanssakäyminen (Simmel 1984 [1917]), 48–68). Seurallisuutta Simmel sanoi ”muutoin sisällöllisesti tärkeiden sosiologisten vuorovaikutusmuotojen abstraktioksi” (mt., 61, myös 53 ja 58). Se on suhde, joka ei halua olla muuta kuin suhde ja jossa ”siitä, mikä muutoin on vuorovaikutuksen pelkkä muoto, tulee sen itsetietoinen sisältö” (mt., 63). Siinä kanssakäyminen – ja samalla, perusmäärittelmän mukaan, yhteiskunta – on toiminnan tarkoitus; siinä se, mikä yhteiskunnassa on varsinaisesti yhteiskunta, on toiminnan muista sisällöistä reaalisesti abstrahoitu itsetarkoitus. Seurallinen vuorovaikutus on pienen mittakaavan sosiaalisuutta. On kuitenkin mahdollista osoittaa, että myös mittavammat asetelmat – sellaiset kuin raha – toteutuvat ihmisten

toimintana, jonka voi abstrahoida sisällöistä riippumattomaksi itsetarkoitukselliseksi vuorovaikutukseksi; jossa tarkoitus on yhteiskunta itse. Yritän osoittaa sen luonnostelemalla vuorovaikutuksen ideaan perustuvaa rahan sosiologiaa.

Raha, toimitettu epäsuora vuorovaikutus

Mainitsin Simmelin *Rahan filosofian* kaksijakoisen sommittelun, jossa raha ”nivoutuu sekä sosiaalisiin suhteisiin että yksilöiden kokemukseen” (Pyyhtinen 2010, 112). Edellinen on teoksen analyttisen, jälkimmäinen synteettisen osan näkökulma. Mitä tällainen raha on?

Simmelille ”raha on itsessään relationaalinen objekti”; oikeastaan pikemmin suhde kuin objekti (Pyyhtinen 2010, 122). Se on ”reifioitua suhteisuutta” (mt., 119) – arvojen suhteisuutta. Nimittäin ”konkreettisena arvona raha ei ole muuta kuin kouraantuntuvaksi aineeksi esineistetty talousarvojen itsensä suhde” (Simmel 1989 [1900], 130). Sitä raha on vaihdossa; sen ulkopuolella se on yhtä kuin ei mitään (mt., 212). Vaihdossa se ”tekee meille mahdolliseksi kommunikaation” (Pyyhtinen 2010, 119). Kommunikaation mahdollistavana ”rahan asema on olla välissä (*in-between*): se on subjektien, subjektien ja objektien ja objektien välissä” (mt., 119). Välissä olevana se on *väline*, apu-neuvo, jota ostaja *käyttää* saadakseen haltuunsa myyjällä olevan tai suoritukseen sidottu hoitaakseen velvollisuutensa suoritukseen oikeutetulle. Se on vuorovaikutuksen väline, kuten kieli – mutta ei itse vuorovaikutus eikä edes sen muoto, vaikka Simmel pitää sitä sellaisena, ”täydelleen sosiologisena ilmiönä, ihmisten keskinäisen vuorovaikutuksen muotona” (Simmel 1989 [1900], 205).

Arvelisin Simmelin ottaneen yhden askeleen liikaa. Rahaa voi kyllä sanoa arvomuodoksi, mutta tuskin vuorovaikutuksen muodoksi. Arvomuatorahaa voi käyttää vuorovaikutuksen, nimittäin

ostamisen ja myymisen välineenä. Edellä esiintyi ajatus, että raha *tekee* kommunikaation mahdolliseksi. Kirjaimellisesti raha ei tee mitään – sen avulla *meidän*, ihmisten, on mahdollista tehdä yhtä ja toista, olla vuorovaikutuksessa. Miksi? Koska rahalla, kun se on käypää, on arvoa. Siihen on ladattu arvoa. Kuinka lataus on tehty; mistä rahan arvo on peräisin? Nyt pääsen varsinaiseen asiaan: Mitä raha varsinaisesti on, sosiologisesti katsoen?

Edellä tuli selväksi rahan väliasema. Siihen se ei ilmestynyt itsestään; se on siinä toimitettuna, hiukan kuten sanomalehti on tapahtumien ja yleisön välissä. *Raha on toimitettua rahaa*, ja juuri rahan toimittaminen lataa siihen arvon. Väliasemassa olevasta rahasta voi sanoa, että sen takana piilevät sen toimittajat, jotka saavat aikaan, mitä Simmel edellytti yhteiskunnan muodostukselta:

[V]asta kun tapahtuu yhden vaikutus toiseen – välittömästi tai kolmannen välittämänä – on ihmisten pelkästään tilallisesta rinnakkaisuudesta tai ajallisesta peräkkäisyydestä tullut yhteiskunta (Simmel 1908, 7; kurs. minun).

Tarkoitukseni on osoittaa rahateorioiden avulla, kuinka rahan toimittamisen voi abstrahoida välilliseksi vuorovaikutukseksi, jonka tarkoitus on se itse, yhteiskunta.

Rahan teoriat jaetaan usein kahtia tavarateoriaan ja sen kritiikiksi kehitettyyn luottoteoriaan eli moderniin rahateoriaan. Tavarateorialle raha on tavara, jolla kuten yleensä tavaroilla on sen arvoon perustuva vaihtoarvo; sen ansiosta se voi toimia vaihdon välineenä (Ingham 1999, 92; 1998, 3–8; 2003, 301). Vastakohtana tavarateorialle luottoteoria näkee rahassa vaihtovälineen asemasta kapitalistisen funktion, pääoman eli ”tulevan tuotannon spekulatiivisen rahoituksen pankkijärjestelmän tuottamien vapaasti saatavilla olevien ’velkomusten’ (*claims*) tai ’luottojen’ (*credits*) avulla” (Ingham 1998, 11; 2003, 302).

Tämän käsityksen mukaan pankit *luovat* rahaa tuottamalla ”vapaasti siirrettävää velkaa – maksulupauksia, jotka kiertävät maksuvälineinä” (Ingham 1998, 11; 2003, 302). Luottoraha on yhtä kuin maksulupaukset. Yleistäen ”*juuri velan ole-massaolo antaa rahalle arvon*” (Ingham 2004, 75). Luottoteoria on hallitseva nykykäsitys, myös Suomen Pankissa: raha on velkarahaa, käytännössä keskuspankin (keskuspankkiraha) tai yhä hallitsemmin talletuspankkien (pankkiraha) likvidiä velkaa, jota voidaan käyttää maksuvälineenä (Korhonen 2007, 8).

”Raha on velkaa” on Suomen Pankin kategorinen kanta sen peruskoululaisille tuottamassa aineistossa (Suomen Pankki 2018). Pankin teoriolla on pitkä tausta: ”[L]uotto ja yksin luotto on rahaa”, tiivisti luottoteorian perustajiin luettu Innes: ”A:n raha on B:n velka hänelle, ja kun B maksaa velkansa, A:n raha häviää. Tämä on rahan koko teoria.” (Innes 1913, 392, 402.)

Rahaa syntyy pankin myöntäessä luoton asiakkaalle: ”Tässä ostovoima syntyy tyhjästä” (Korhonen 2007, 8). Tyhjästä se ei kuitenkaan synny; se syntyy sopimuksesta, sitoutumisesta suoritukseen, mikä ei suinkaan ole yhtä tyhjän kanssa. Sitoumuksen lisäksi luottorahakin edellyttää tavaroita, ostettavaa, jota ilman sitä ei ole. Takaajana on myös valtio. Kun keskuspankki laskee liikkeelle perusrahaansa, rahan vakuutena on luottoteorian mukaan valtion maksulupaus. Näin vahvistuu teorian ydinteesi: ”Raha on aina velkaa” (Wray 2010, 2). Mutta onko se?

Valtionvelan takaamiksi sanottuja euron, ruplan ja punnan kaltaisia perusrahoja voi pitää rahoina sanan varsinaisimmassa mielessä. Ovatko ne velkakirjoja, siis takaisinmaksulupauksia? Wray (2010, 14) käyttää perusrahoista termiä ”*the state’s IOU*”, valtion velkakirja, maksulupaus. Niitä on kuitenkin vaikea nähdä ja – myös Wrayn esityksessä – vaikea osoittaa sellaisiksi. Keskuspankki-

rahalla on näet ominaisuuksia, joita on mahdoton ymmärtää keskuspankin takaisinmaksulupauksen kannasta käsin.

Suomen Pankin rahavalistus peruskoululaisille noudattaa sitä luottoteorian perusteeksiä, että raha on velkaa ja ainoastaan velkaa. Tätä linjaa noudattaen pankki käynnistää esityksensä näin:

Seteliä lompakossaan kantava kuluttaja tuskin kokee olevansa velkoja, mutta seteli on kuitenkin keskuspankin velkaa setelinhaltijalle. (Suomen Pankki 2018.)

Mainitsin edellä Wrayn samanlaisen setelikäsitteen: ”*the state’s IOU*”. Käsitteys johtaa vaikeuksiin. Oletetaan, että omistan 50 euron setelin. Luottoteorian mukaan seteli on velkakirja (maksulupaus), joka ilmoittaa Euroopan unionin nauttivan luottoani eli olevan minulle velassa setelin nimellisarvon määrän. En kuitenkaan voi edellyttää, saati vaatia, että EU, keskuspankki EKP, Suomen Pankki tai Suomen valtio EU:n jäsenvaltiona maksaisi minulle velkakirjan osoittaman summan. Miten se edes voisi maksaa? Vaihtamalla setelini toiseen sen kanssa identtiseen? Wray kiinnittää huomiota samaan. Hänen esimerkinsä on Englannin keskuspankin liikkeelle laskema viiden punnan seteli, jossa kuningatar lupaa maksaa viiden punnan setelistä viisi punttaa (Wray 2010, 11). Pelleily periytyy ilmeisesti ajalta, jolloin setelin saattoi vaihtaa johonkin määrään jalometallia.

Suomen Pankin peruskoulumateriaali tunnustaa teorian ongelmallisuuden:

Keskuspankkirahan luonne velkana on hankalamminkin miellelettävissä kuin pankkitalletusten. Kun keskuspankki on velkaa seteleitä hallussaan pitävälle yleisölle, on melko vaikea sanoa, mihin yleisöllä on saamaoikeus. Setelillä velkakirjana ei ole edes eräpäivää. (Suomen Pankki 2018.)

KUVA 1. Osa Englannin Pankin viiden punnan seteliä, jossa kuningatar lupaa: "I promise to pay the bearer on demand the sum of five pounds".

Saamaoikeutta ei ole ainoastaan vaikea sanoa. Sitä ei voi sanoa ensinkään, koska rahan omistajalla ei sellaisenaan ole mitään saamaoikeutta. Sitä vastoin hänellä on tietty *velvollisuus*. Millä perusteella keskuspankin raha nimittäin yleensä otetaan kernaasti vastaan maksuksi? Vastaus:

Jokainen, joka on velvollinen suorituksiin valtiolle, on halukas hyväksymään paperinpalaset, joilla hän voi suorittaa velvollisuutensa, ja muut ihmiset ovat halukkaita hyväksymään samat paperinpalat, koska he tietävät, että veronmaksajat jne. puolestaan hyväksyvät ne (Lerner 1947, 313).

Idean klassinen esitys on Innesin: kun valtio "laskee liikkeelle rahan, sen täytyy asettaa sitä vastaan vero. Juuri vero antaa valtion velkakirjalle sen 'arvon'". (Innes 1914, 165.) Mutta samalla vero vie valtion rahalta velkakirjaluonteen. Yleisimmin veron nimittäin voi suorittaa vain keskuspankkirahassa.

Edellä esittämäni perusteella rahan kahdenlaisia teorioita vastaavasti on kahdenlaisia rahoja: luottoa ja esineistä rahaa. Keynesin rahateoria tunnistaa kummankin: "Niinpä meillä on rinta rinnan

Valtion raha eli varsinainen raha ja pankkiraha eli velkatodistukset" (Keynes 1971 [1930], 5).

Luottoteoriassa rahan yhteiskunnallisissa suhteissa on liikepankkeja, keskuspankkeja, valtioita, velallisia ja velkojia, mutta *ei* niitä, jotka *tekevät* rahalla jotakin (muuta kuin rahaa itseään), *käyttävät* rahaa, siis maksavat. Luottoteoria pelkistää rahajärjestelmän velkasuhteeksi: "koska olemme kaikki ostajia ja myyjiä, olemme kaikki velallisia ja velkojia" (Innes 1913, 393). Velallisten ja velkojien raha on pääomaa. Markkinoiden todellisuudessa raha on kuitenkin laskenta- ja maksuväline, ja sellaisena sillä on sama tavaraluonne kuin muilla vaihdon esineillä. Tavararahana se on toisen luontoista kuin pääomana toimiva luottoraha.

Eri rahoilla on paitsi eri toimittajat – luottorahaa toimittavat pankit, laskenta- ja maksuvälinerahan toimittaa valtio – myös eri taustaintressit. Luottorahan taustana ovat pääomasijoittajat, tavararahan taustana ihmiset ylimalkaan, jotka kaikki tarvitsevat rahan laskeakseen ja suorittaakseen velkojaan ja saamisiaan, myyntejään ja ostojaan. Kahteen perustyyppiin jakautuvat rahat mahdollistavat rahan toimittamisen niin, että tapahtuu

kahden intressipiirin, sijoittajien ja yleisön välinen epäsuora vuorovaikutus ja yhteiskunnallistuminen.

Rahan toimittaja on rahoitusjärjestelmä, joka tässä tarkoittaa pankkeja. Kun rahaa on kahta lajia, luottoraha ja maksuvälineraha, niin vastaavasti pankkejakin on kahdenlaisia: yksityisiä pankkeja ja julkisen vallan keskuspankkeja. Edellisten raha toimii pääomana, jälkimmäisten laskenta- ja maksuvälineenä. Kun rahoja ja niiden toimittajia on kaksi, kysymykseni kuuluu: kuinka eri rahojen toimitukset ovat välitettyä vuorovaikutusta ja yhteiskunnallistumista?

Pankit rahoittavat kahta talousosastoa, keinotellua arvotavaramarkkinoilla ja tavaroiden ja palvelujen tuotantoa (Schumpeter 1956 [1917/1918], 206). Ne luovat luottorahaa antamalla sijoittajille luottoja. Luotolla sijoittaja operoi: sijoittaa pääoman tavalla tai toisella. Se, mitä sijoittaja *tekee* luotolla, ei ole kiinnostavaa rahan luottoteorian näkökulmasta. Siksi raha laskenta- ja maksuvälineenä jää sen näköpiiriin ulkopuolelle. Mutta kun sijoittaja tekee sijoituksen, sen toteuttaminen merkitsee kummassakin talouspiirissä, niin keinottelu- kuin tuotantopuolella, laskemista ja jonkin tavaran ostamista: rahan käyttöä laskenta- ja maksuvälineenä. Rahalla ostetaan tuotantovälineitä tai varallisuusesineitä, ja siihen tarvitaan laskenta- ja maksuväline. Sijoittajat eivät käytä maksuvälineenään pankkien luottorahaa (velkatodistuksia); ne käyttävät keskuspankkien perusrahaa. Tämä johtuu rahojen erilaisesta arvosta. Pankkirahan arvoa takaa *lupaus*, luoton saajan takaisinmaksulupaus; keskuspankkirahan arvotakuuna on *pakko*, kansalaisen veronmaksupakko. Pakkoa pidetään varmempana takeena kuin lupausta, siksi luottoraha muunnetaan keskuspankkirahaksi: luotot myönnetään keskuspankkirahassa. Pankit käyttävät valtion perusrahaa (keskuspankista saatavaa lainaa) muuntaakseen ja mitoittaakseen luottorahan.

Valtio päättää, mikä ”esine” hyväksytään laskenta- ja maksuvälineeksi (Keynes 1971 [1930], 3–4; Wray 2014, 15).

Yleistäen voi sanoa, että keskuspankki laskee liikkeelle perusrahan, joka on laskenta- ja maksuväline. Kaikki tarvitsevat laskenta- ja maksuvälineitä, mutta kaikki eivät käytä rahaa pääomana. Kun sijoittajat aloittavat arvonlisäysprosessin *käytännössä*, luottorahalla on laskenta- ja maksuvälineen, siis keskuspankkirahan muoto. Näin ollen keskuspankki on yhteiskunnallistumisen *nexus*; keskuspankki on rahan liikkeelle laskeva viranomainen ja siten ”orkesterin kapellimestari ja määrää tahdin” (Keynes 1971 [1930], 26). Keskuspankin toimissa sijoittajien intressit (luottotarve) ja kaikkien yleinen intressi (maksuvälinetarve) kohtaavat. Missä mielessä tämä kohtaaminen on tai voi olla keskuspankin välittämää ja toimittamaa *vuorovaikutusta* ja siten yhteiskunnallistumista?

Rahoitusjärjestelmässä helposti osoitettava suunta on yleisöltä sijoittajille. Kansalaiset (eli tuottajat, kuluttajat, yritykset, yksityishenkilöt, sijoittajat, kaikki yhtenä joukkona) takaavat rahoitusjärjestelmää maksamalla veronsa keskuspankkirahassa, jonka valtio ei vain hyväksy, vaan suoraan vaatii, ja joka näin saa yleisen hyväksyttävyyden. Siksi pankkirahalla on keskuspankkirahan muoto, kun pankkiluotot nostetaan ja niillä toimitaan. Kun keskuspankki on paitsi valtion myös pankkien pankki, se välittää kansalaisten – yleisön – puolelta rahan arvoa takaavaa voimaa pankkiluotolla operoivien sijoittajien puolelle. Yhteiskuntaa merkitsevä vuorovaikutus edellyttää rahaa toimittavaa liikettä myös vastakkaiseen suuntaan, sijoittajien puolelta yleisön puolelle. Näin tietyissä mielessä tapahtuu, kun pankit luotottavat tuotantotaloutta, jolloin sijoittajien saaman luoton ostovoima siirtyy tuotantotalouden – elämänprosessin – piirissä toimiville. Ja niitä ovat kaikki, tavalla tai toisella. Siirros ei

kuitenkaan ole rahoitusjärjestelmän välittämä eikä tasapainota äsken mainittua rahanarvon välitystä. Kuinka *rahoitusjärjestelmä* voisi toimittaa rahaa niin, että sen *välitystoimi* on tasapainoista *vuorovaikutusta* ja siinä toteutuva yhteiskunta käsitettään, tässä Simmelin perusmääritelmää, vastaava?

Kun keskuspankki muuntaa yksityisrahan yleisemmin hyväksytyksi korkeavoimaiseksi julkisrahaksi, vuorovaikutuksessa tapahtuvan yhteiskunnallistumisen koodin *vastavuoroinen/yksipuolinen* ensimmäinen, positiivinen puoli edellyttää suunnaltaan vastakkaisen operaation (koodeista, joilla järjestelmät toimivat: Luhmann 1992, 194–209).² Toisin sanoen, valtion kansalaisyliin kohdistuva verotusvoima antaa keskuspankin välittämänä, laskenta- ja maksuvälinerahan muodossa, yksityiselle rahalle sen omaa arvoa vakaamman arvon ja yleisemmän käypyyden. Tämä operaatio asettaa yhteiskunnan kuitenkin vajaan. Täysi yhteiskunta edellyttää myös vastakkaisen toimenpiteen. Rahan toimittamisen yksi vaihe on yleisön tuen kanavointi sijoittajien pääomaoperaatioille; vastasuoritus olisi luonnollisesti sijoittajien tuen kanavointi yleisön elämänprosessille – kumpikin vaihe keskuspankin välittämänä. *Mitä* sitten keskuspankki voi yleisön kannalta ja vastavuoroisuuden nimessä edellyttää pankeilta niiden saamien keskuspankkiluottojen (muunto-operaation) vastikkeeksi? Vastaan kysymykseen tarkastelemalla seuraavaksi Euroopan keskuspankin ja sen haarakonttorin, Suomen Pankin eräitä rahapolitiittisia toimia.

2 Luhmannin järjestelmäteorian (Luhmann 1985) järjestelmät toimivat omilla mediuemeillaan ja koodeillaan. Tiedejärjestelmän medium on totuus, jonka koodi tosi/epätosi karsii pois epätodet väitteet; talouden medium on raha ja sen koodi maksu/ei maksua jättää maksukyvyttömät syrjään; ja niin edelleen (Krause 2001, 43). Järjestelmäksi tulkittuna Simmelin yhteiskunnan medium on vuorovaikutus ja koodi vastavuoroinen/yksipuolinen.

Keskuspankki yhteiskunnallistumisen kapellimestarina

Euroopan keskuspankki edellyttää yhtä ja toista lainoittamiltaan pankeilta. Euroalueen rahanvaraisen yhteiskunnallistumisen kapellimestarina se käyttää tahtipuikkona rahapolitiittisia ohjausvälineitä. Esittelen ja puntaroin näistä kahta, keskuspankin luotoistaan perimää korkoa ja pankeilta edellyttämiä keskuspankkireservejä. Ensiksi katson, kuinka koron kanssa on menetelty.

Keskuspankit ovat pitäneet rahan toimittamisen (rahapolitiikan) tärkeimpänä välineenä pankeille myönnettyjen keskuspankkiluottojen korkoa. Suomen Pankki ilmoitti vielä jokin aika sitten rahapolitiikan tärkeimmäksi välineekseen perusrahoitusoperaatiot, pankeille myönnetty lyhytaikaiset luotot ”EKP:n vahvistamalla korolla vakuuksia vastaan” (Suomen Pankki 2011). Vuonna 2008 alkaneen finanssikiisin jälkeen perusrahoitusoperaatioiden merkitys on vähentynyt ”uusien epätavanomaisten toimien käyttöön oton myötä” (Suomen Pankki 2020.; epätavanomaisista toimista kohta enemmän). Korko on rahan toimitustekninen vipu, jolla luoton antaja vaikuttaa tavalla tai toisella luoton hakijaan; keskuspankin tapauksessa korko on hinta, jonka pankit maksavat yksityisen rahansa muuntamisesta perusrahaksi. Korolla on talouspolitiittisia tarkoituksia. Sitä nostamalla voidaan vaimentaa *yleistä* taloudellista toimeliaisuutta, jos se uhkaa ryöstäytyä hallinnasta; alentamalla puolestaan kiihdyttää. Tässä vilahtaa varovasti näkyvissä se toisen suuntainen välitysluokke, jota kaipa- sin edellä: taloudellinen toimeliaisuus on toimeliaisuutta myös talouden kaikkien intressissä olevalla käyttöarvopuolella. Sen kiihdyttäminen keskuspankin korkopolitiikalla merkitsee, että keskuspankki välittää talouden arvopuolen (sijoittajien) tukea, yleisen toimeliaisuuden osana, myös talouden käyttöarvo- eli tuotantopuolelle (yleisölle).

Kaikki talous ei kuitenkaan ole käyttöarvotaloutta, eikä korkotason nosto tai lasku, siis tavanomaiset toimet, välttämättä riittä siihen, että keskuspankin rahan toimitus olisi tasapainoisesti kaksisuuntaista. Viime aikoina sijoittajapuolen tuen ohjautuminen yleisön intressissä olevaan tuotantotalouteen ei ole ollut optimaalista (esim. Kangasharju ym. 2021). Kun tavanomaiset toimet eivät riittäneet tasapainottamaan kahdenlaisiin rahoihin liittyviä erisuuntaisia intressejä, ЕКР otti 2010-luvulla käyttöön epätavanomaisen menetelmän. Korkeat näet voi säädellä myös sen mukaan, minkä lajin taloustoimia halutaan paisuuttaa tai hillitä; ehdoksi voi asettaa sen, mihin tarkoituksiin keskuspankin luottomat pankit itse myöntävät lainoja. Silloin on kysymys keskuspankin epätavanomaisiksi sanomista toimista. Epätavanomaisia luottoja ovat kohdennetut pitempiaikaiset rahoitusoperaatiot (TLTRO, *targeted longer-term refinancing operations*). Niiden ”erityispiirteinä ovat kannustimet, joita pankeille asetetaan niiden lainanannon kasvattamiseksi *reaalitaloudelle*” (Suomen Pankki 2020; kurssiivi minun). Reaalitalous tarkoittaa ei-rahataloudellisia yrityksiä (*non-financial corporations*) ja kotitalouksia (European Central Bank 2020); kannustinmenetelmä sulkee kuitenkin kannustimien piiristä kotitalouksille asunnon ostamiseksi myönnettyt pankkilainat (European Central Bank 2020 [2014]). Menetelmä toimii seuraavasti: mitä enemmän järjestelmään osallistuvat pankit myöntävät lainoja ei-rahataloudellisille yrityksille ja kotitalouksille (lukuun ottamatta viimeksi mainituille myönnettyjä asunnonostolainoja), sitä houkuttelevammaksi tulee niiden TLTRO-luottojen korkokanta. (European Central Bank 2020.) Mitä enemmän pankki lainoittaa reaalitaloutta, sitä edullisempi sen keskuspankkiluottojen korko. Ja toisin päin: mitä suurempi osuus lainoista suunnataan keinottelutalouteen, sitä korkeampi korko. Asuntolainat on suljettu pois korkokantaa alentavasta järjestelmästä nähtävästi siksi, että asuntoalan on katsottu painottuvan keinottelutalouden puolelle.

TLTRO-luottojen reaalitalousehto on riippumaton niiden vakuuksista eikä seuraa sijoittajien rahaintressistä. Sen taustana on yleinen eli yleisön intressi, jolle raha on sijoitusvälineen asemesta laskenta- ja maksuväline. Ehto sanoo, mitä muunnetulla rahalla on suotavaa tehdä, toisin sanoen mitä sillä tulee ostaa: ei jo tuotettuja (tai tuotettavaksi sovittuja tai uskoteltuja) varallisuusesineitä, vaan tuotannon ja palvelujen järjestämisen välineitä. Keskuspankin menetelmä merkitsee yhtä osaa siitä liikkeestä vastakkaiseen suuntaan, jota täysi yhteiskunnallistuminen edellyttää: sen välitys kohdistaa yleisön yleisen intressin – tavallaan yleisön tukivaatimuksen – asetelman sijoittajapuoleen sen tuen vastapainoksi, jonka korkeavoimaista rahaa tarvitsevat sijoittajat saavat yleisön puolelta. Tätä keskuspankin rahan toimitusta voi pitää välitettynä vuorovaikutuksena ja yhteiskunnallistumisena.

Keskuspankilla on TLTRO-metodin ohella toinenkin väline, jolla se voi ohjata pankkien luotonantoa: pankeille asetetut vähimmäisvarantovelvoitteet. ”Velvoitteen kokoa muuttamalla vaikutetaan keskuspankkirahan rakenteelliseen kysyntään: mitä suurempi velvoite, sitä enemmän vastapuolet [pankit] tarvitsevat” – mutta myös saavat! – ”keskuspankkirahaa sen täyttääkseen” (Suomen Pankki 2020). Sellaisenaan reservivaatimus vastaa vain pääoman intressiin, sen tarpeeseen muuntaa yksityinen luottoraha julkiseksi perusrahasiksi. Periaatteessa reservivaatimukseen on mahdollista liittää samanlaisia suunnaltaan vastakkaisia ehtoja kuin TLTRO-luottoihin: sitä paremmat ehdot, mitä suurempi osa pankin lainoista suuntautuu reaalitalouteen keinotteluoperaatioiden asemesta.

Keskuspankin on ylimalkaankin mahdollista käyttää rahan toimittamisen eli rahapolitiikan välineitä kaksisuuntaisesti: toimittaa kahden osapuolen välistä vuorovaikutusta ja siis yhteiskuntaa. Yhdellä, sijoittajien puolella on keskuspankkiin koh-

distuva vaatimus muuntaa yksityinen raha julki-seksi ja korkeavoimaiseksi perusrahaaksi. Toiselle, yleisön puolelle voi konstruoida vaatimuksen saada vastike sijoittajille toimitetusta edusta käyttää operaatioihinsa perusrahaa, jonka arvon yleisö takaa verotuksessa. Kun molemmat vaatimukset otetaan samanaikaisesta huomioon, syntyy kahden eri rahan ja intressipiirin vuorovaikutus. Tätä rahan toimittaja-välittäjä jo nykyiselläänkin toteuttaa, vaikka melko vaatimattomassa mitassa – ja luultavasti tuntematta asetelmaa sosiologiselta kannalta.

Pankkien antolainaukselle voi kehittää indeksejä sen mukaan, miten monipuolisesti ja kattavasti pankkien lainoitus toteuttaa sen talouspiirin yleisiä intressejä, joka takaa rahan arvon myös sijoittajille. Indeksit voisivat osoittaa, missä määrin antolainaus toimii yhteiskunnallisesti, ilmastollisesti, ekologisesti, biologisesti, geologisesti ja vastaavissa suhteissa kestäväällä ja vastuullisella tavalla. Mahdollisuus herättää tukun kysymyksiä: Kuka/mikä sellaisia indeksejä kehittäisi tai kehittäisi? Mitä arvoja niihin sisältyisi? Kuinka EKP velvoitettaisiin käyttämään niitä lainoituksensa perustana? Rahan toimittaminen niin, että siinä toteutuu eri rahojen ja intressien välinen vuorovaikutus ja siihen perustuva yhteiskunnallistuminen, edellyttää epäilemättä EKP:n perussäännön muuttamista.

Rahanvaraisen yhteiskunnallistumisen perus- osapuolet ovat sijoittajat ja yleisö, toimittaja-välittäjänä keskuspankki. Ensiksi mainittujen uskon pystyvän huolehtimaan rahaeduistaan omin toimin, ja tähän asti ovatkin pystyneet. Miten keskuspankin saa ottamaan tasapainoisesti huomioon yleisön ja reaali talouden rahaintressit? EKP on näet suitsittu: ”Euroopan keskuspankki [...] ei pyydä eikä ota ohjeita unionin toimielimiltä, elimiltä tai laitoksilta, jäsenvaltioiden hallituksilta eikä miltään muultakaan taholta” (Euroopan parlamentti 2019). Sosiologisesti katsoen *nämä*

rajoitukset ovat järjettömät, sillä ne haittaavat rahan toimittamista niin, että toiminta vastaisi sitä, mitä yhteiskunnallistumisen käsite edellyttää toiminnalta. Käsite edellyttää eri rahojen välisen tasapainoisen vuorovaikutuksen, ja säännöt saattavat estää juuri sen.

Yhteiskunta tapahtuu, kun sitä toimitetaan

Artikkelini otsikko liioittelee. Riippuu tarkastelutavasta, näyttäytykö yhteiskunta olevana vai tapahtuvana; yhteiskunta itse ei ilmoita itsestään mitään. Tapahtuvana yhteiskunta on ihmisten keskinäisessä toiminnassa; siksi artikkeli lähtee Simmelin perusmääritelmästä: yhteiskunta tapahtuu, kun ihmisten kesken on vuorovaikutus. Vuorovaikutuksen ideasta on kuitenkin vaikea edetä kasvokkaisia kanssakäymisiä laajempiin yhteiskunnallisiin kuvioihin jähmettämättä vuorovaikutuksen dynamiikkaa ja yhteiskunnan tapahtumista kiinteiksi muodosteiksi. Simmelin ajattelu on esimerkki tästä. Olli Pyyhtisen Simmel-tulkinta koettaa väistää ongelmaa antamalla Latourin toimijaverkkoteorian pohjalta kanssakäymisen esineistymille, sellaisille kuin raha, agenttiivista voimaa.

Oma ratkaisuni on toinen. Se perustuu Simmelin itsensä esittämiin mahdollisuuksiin, joiden mukaan vuorovaikutus voi olla paitsi välitöntä myös välitettyä, epäsuoraa ja toimitettua. Sellaisena sitä voi harjoittaa, kuten seurallisessa piirissä, sen itsensä vuoksi vailla muita tarkoituksia. Näiden mahdollisuuksien avulla on mahdollista käsitteellistää jotkin esineistymät – esimerkkinä on raha – toisin kuin Pyyhtisen Latour-pohjaisessa ideassa. Välitöntä vuorovaikutusta korvanneita esineistymiä ja järjestelmiä voi tutkia ihmisten toimittamina. Niiden kautta muut ihmiset pääsevät tai joutuvat keskenään kontaktiin ja vuorovaikutukseen ja niiden toiminnan tarkoituksena voi sosiologisesti katsoen pitää vuorovaikutuksen

itsensä, siten yhteiskunnan toimittamista ilman muita tavoitteita ja niin täydellisenä kuin mahdollista. Raha- ja finanssijärjestelmän voi osoittaa toimivan näin: keskuspankkien toimihenkilöt eivät toimita vain rahaa, vaan itseään yhteiskuntaa. Rahan toimittaminen on yhteiskunnan professionaalista toimittamista.

Raha- ja finanssijärjestelmä ei ole ainoa ihmisten, ryhmien ja joukkojen välistä epäsuoraa vuorovaikutusta toimittava käytäntö. Joukkoviestinnän ja ylimalkaan julkisuuden voi käsittää vastaavalla tavalla; jotkin alan ammattilaiset ovat yleiskielessäkin toimittajia. Julkinen liikenne ja monet viestintäjärjestelmät on mahdollista nähdä samoin. Nykyaikaiseksi yhteiskunnaksi ymmärretty globaali kokonaisuus ylimalkaan on mahdollinen sellaisten järjestelmien ansiosta, joita Simmel sanoi korkeammiksi ylipersonallisiksi muodostumiksi. Kun kaikki järjestelmät, rahasta maailmanlaajuisiin liikenne ja kuljetusjärjestelmiin, ovat tavalla tai toisella toimitettuja, niistä saattaa löytyä osia ja henkilökuntia, joiden toimet ovat sosiologisesti katsoen muiden ihmisten välisten kontaktien ja vuorovaikutusten toimittamista, tosiasiallisesti tai mahdollisuutena. Niitä tutkiva sosiologia olisi silloin tiede, jolla on vastaava ammatillinen käytäntö; ala itse voisi pitää itseään professiotieteenä. Tällainen mahdollisuus avautuu, kun pitää itsepintaisesti kiinni ajatuksesta, että yhteiskunta on, kun on vuorovaikutus – ja tutkii tarkemmin, mitä implikaatioita koronakauden yhteiskunnan sulkijoiden ja avaajien esisosiologiseen käsittekuvaan sisältyy.

Kirjallisuus

ARMINEN, ILKKA. 2013. "Markkinoiden aineellinen konstruointi." *Sociologia* 50:3, 293–294.

EUROOPAN PARLAMENTTI. 2019. "Euroopan rahapolitiikka." <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/fi/sheet/86/euroopan-rahapolitiikka> (Luettu 22.10.2020.)

EUROPEAN CENTRAL BANK. 2020 (2014). "ECB Announces Monetary Policy Measures to Enhance the Functioning of the Monetary Policy Transmission Mechanism." https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2014/html/pr140605_2.en.html (Luettu 20.10.2020.)

EUROPEAN CENTRAL BANK 2020. "Targeted Longer-term Refinancing Operations (TLTROs)." <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/omo/tltro/html/index.en.html> (Luettu 20.10.2020.)

ILTALEHTI. 2020. "Vanhanen: Lisäelvytyspäättöksiä ei tehdä – 'Meillä ei ole varaa sulkea yhteiskuntaa.'" <https://www.iltalehti.fi/talous/a/e2f9d525-05e3-4272-b9dc-03e0e0ec57b7> (Luettu 15.3.2021.)

INGHAM, GEOFFREY. 1998. "On the Underdevelopment of the 'Sociology of Money.'" *Acta Sociologica* 41:1, 3–18.

INGHAM, GEOFFREY. 1999. "Capitalism, Money and Banking." *British Journal of Sociology* 50:1, 76–96.

INGHAM, GEOFFREY. 2004. *The Nature of Money*. Cambridge: Polity Press.

INNES, A. MITCHELL. 1913. "What is Money?" *The Banking Law Journal* 30:May, 377–409. <https://www.community-exchange.org/docs/what%20is%20money.htm> (Luettu 11.3.2013.)

INNES, A. MITCHELL. 1914. "The Credit Theory of Money." *The Banking Law Journal* 31:Jan., 151–168. <https://www.community-exchange.org/docs/The%20Credit%20Theory%20of%20Money.htm> (Luettu 9.3.2013.)

JOAS, HANS. 1989. "Die Klassiker der Soziologie und der Erste Weltkrieg." Teoksessa *Machtpolitischer Realismus und pazifistische Utopie*, toim. Hans Joas ja Helmut Steiner, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 179–210.

KANGASHARJU, AKI, JYRKI ALI-YRKKÖ, HELI KOSKI JA TERO KUUSI. 2021. *Kilpailu, ikääntyminen ja investointien vähäisyys*. ETLA Raportti 119. <https://pub.etla.fi/ETLA-Raportit-Reports-119.pdf> (Luettu 3.11.2021.)

KEYNES, JOHN MAYNARD. 1971 (1930). "A Treatise on Money I: The Pure Theory of Money." *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, osa V, toim. E. Johnson ja D. Moggridge. Lontoo: Macmillan.

KORHONEN, TAPIO. 2007. *Raha ja luotto rahapolitiikassa*. Suomen Pankki: BoF Online no. 3.

KRAUSE, DETLEF. 2001. *Luhmann-Lexikon: Eine Einführung in das Gesamtwerk von Niklas Luhmann*. Stuttgart: Lucius & Lucius.

KUUSELA, HANNA. 2013. "Yhtenäisyyttä materian avulla: Muokkautuva kirja tulkintojen rajaajana." *Sociologia* 50:3, 270–284.

LATOUR, BRUNO. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.

- LERNER, ABBA P. 1947. "Money as a Creature of the State." *The American Economic Review* 37:2, 312–317.
- LUHMANN, NIKLAS. 1985. *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*. 2. p. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS. 1992. *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- LÄNSI-SAVO. 2021. "Suur-Savon Heikki Hämäläinen haluaisi jo avata yhteiskuntaa." <https://www.lansi-savo.fi/paikalliset/4006571> (Luettu 26.4.2021.)
- LÖPPÖNEN, PAAVO. 2017. *Vapauden markkinat. Uusliberalismin kertomus*. Tampere: Vastapaino.
- NORO, ARTO. 1976. "Problemet om sociologins teorihistoria och 'den marxistiska interaktionssociologin.'" *Sosiologia* 13:3–4, 154–158.
- NORO, ARTO. 1993. *Postfranzienia: Tekstejä itsepäisestä lapsesta postmodernin muukalaiseen*. Helsinki: Tutkijaliiton julkaisusarja 75.
- NORO, ARTO. 2002. "Pidetään kiinni sosiologiasta, vaikkei sitä niin olisikaan!" *Sosiologia* 39:1, 57–59.
- PARVÉN, RAUNI. 2013. "Eloisan aineen ontologiaa ja politologiaa." *Sosiologia* 50:3, 299–300.
- PIETILÄ, KAUKO. 2011. *Reason of Sociology. Georg Simmel and Beyond*. Lontoo: SAGE.
- PYYHTINEN, OLLI. 2010. *Simmel and 'the Social'*. Basingstoke: Palgrave.
- PYYHTINEN, OLLI. 2013. "Tosioiden aineellinen luominen: Taideteosten aitouden tutkimuksesta." *Sosiologia* 50:3, 222–238.
- SCHUMPETER, JOSEPH. 1956 (1917/1918). "Money and the Social Product". (engl. A.W. Marget) Teoksessa *International Economic Papers* nro 6, 148–211. http://www.cooperative-individualism.org/schumpeter-joseph_money-and-the-social-product-1930-206.pdf (Luettu 10.2.2016.)
- SIMMEL, GEORG. 1908. *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- SIMMEL, GEORG. 1984 (1917). *Grundfragen der Soziologie (Individuum und Gesellschaft)*, 4. p. Berliini: Walter de Gruyter.
- SIMMEL, GEORG. 1989 (1900). *Philosophie des Geldes. Gesamtausgabe*, osa 6, toim. David P. Friby ja Klaus Köhnke. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- SIMMEL, GEORG. 1996 (1911). *Philosophische Kultur*. Teoksessa *Gesamtausgabe*, osa 14, toim. R. Kramme ja O. Rammstedt. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 159–459.
- STEUER, MAX. 2003. *The Scientific Study of Society*. Boston: Kluwer.
- SUOMEN PANKKI. 2011. "Suomen Pankki: Rahapolitiikan välineet." http://www.suomenpankki.fi/fi/rahapolitiikka/rahapolitiikan_valineet/pages/default.aspx (Luettu 1.1.2017.)
- SUOMEN PANKKI. 2018. "Eurokampus: Raha on velkaa." <http://www.euro.fi/fi/ylakoulut/mita-raha-on/raha-on-velkaa/> (Luettu 1.10.2018.)
- SUOMEN PANKKI. 2020. "Rahapolitiikan välineet." <https://www.suomenpankki.fi/fi/rahapolitiikka/rahapolitiikan-toimeenpano/rahapolitiikan-valineet/> (Luettu 20.10.2020.)
- TENBRUCK, FRIEDRICH. 1981. "Émile Durkheim oder die Geburt der Gesellschaft aus dem Geist der Soziologie." *Zeitschrift für Soziologie* 10:4, 333–350.
- TOIVIAINEN, SEPPÖ. 1973. "Kulttuuri metafysiikkana: Georg Simmel." *Sosiologia* 10:6, 263–271.
- URRY, JOHN. 2000. *Sociology Beyond Societies*. Firenze: Routledge.
- VENÄLÄINEN, JUHANA. 2013. "Hakukone ja hehkulamppu: Huomioita immateriaalitalouden materiaalisuuksista." *Sosiologia* 50:3, 255–269.
- WRAY, L. RANDALL. 2010. *Money*. Levy Economics Institute, Working paper no. 647. Annandale-on-Hudson: Levy Economics Institute.
- WRAY, L. RANDALL. 2014. *From the State Theory of Money to Modern Money Theory: An Alternative to Economic Orthodoxy*. Levy Economics Institute, Working paper no. 792. Annandale-on-Hudson: Levy Economics Institute.
- YLE-UUTISET. 2020a. "Asiantuntijalääkärit ymmärtävät hallituksen päätöstä avata yhteiskuntaa." <https://yle.fi/uutiset/3-11338793> (Luettu 15.3.2020.)
- YLE-UUTISET. 2020b. "Harmitusta, epäuskoa ja kapinahenkeä – pandemian toinen aalto pakottaa Euroopan maita koronakuriin." <https://yle.fi/uutiset/3-11592722> (Luettu 15.3.2021.)